

Т.С.Водотика*

МІГРАЦІЙНІ Й МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В МІСТАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ЗА ДАНИМИ ПЕРШОГО ЗАГАЛЬНОГО ПЕРЕПИСУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1897 р.

Розглядаються особливості відображення соціальної стратифікації населення міст підросійської України за переписом 1897 р. Наголошено на регіональних особливостях соціальної структури міст та перебігу модернізаційних процесів. Соціально-становна структура міського населення свідчить, що міста Наддніпрянщини перебували на переході від традиційного до індустріального характеру, остаточно втративши традиційне обличчя, але ще не набувши критично необхідних рис модерного. Саме таку двоїстість зафіксував перепис щодо становища основної станово-соціальної групи міського населення – міщан, купців, почесних і спадкових громадян.

Ключові слова: модернізація, міграції, урбанізація, соціальна мобільність, перепис 1897 р.

Модернізація у сучасній Україні виступає нагальною умовою і засобом вирішення більшості назрілих і перезрілих суспільних проблем. Тим часом вітчизняний і світовий історичний досвід неоднозначно свідчать, що саме великі міста – рушій цивілізаційного поступу з часів енеоліту. Історичний час лише посилює цю закономірність. Актуальність і значимість вивчення історії міст України сумнівів не викликає. Підтверджує це значний інтерес вітчизняної історіографії (у світовій історичній науці з кінця XIX ст. історична урбаністика – один із пріоритетних напрямів) до проблем історії міст на території України.

М.Слабченко докладно обґрунтував тезу про наявність розвиненого економіко-правового простору в містах України¹. Поєднують риси радянської і пострадянської методологій праці Б.Миронова, присвячені російському місту як соціальному та етнокультурному явищу. Дослідження еволюції міст Росії 1740–1860-х рр. може служити схематичним прикладом і для другої половини XIX – початку XX ст.: чисельність, демографія, соціальна структура, соціальна мобільність, розвиток економіки тощо. Вагомим здобутком праці цього автора стало виділення критеріїв оцінки та класифікації міст за ступенем розвитку. Система критеріїв включає у себе найрізноманітніші показники економічного й соціального характеру².

---

* Водотика Тетяна Сергіївна – аспірантка Інституту історії України НАНУ, відділ історичної регіоналістики
E-mail: tvodotyka@gmail.com

¹ Слабченко М.Є. Боротьба системи землеволодіння і форми господарювання в Україні в XIX–XX ст. – Одеса, 1927. – 62 с.; Його ж. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – К., 1927. – Т.2. – 278 с.

² Миронов Б.Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Ленинград, 1990. – 272 с.; Его же. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т.1–2. – Санкт-Петербург, 1999.

У сучасній вітчизняній історіографії дослідження міст поволі набуває популярності. У дусі тотальної історії проаналізувала міста радянської України Н.Гогохія. Її приклад наслідували А.Гуменюк, В.Бушин, С.Кулінська, О.Прищепка, Д.Чорний, здійснивши комплексний аналіз історії міст різних регіонів України – Правобережжя, Лівобережжя, Волині, Півдня або навіть окремого міста (Києва чи Павлограда)³. Досліджується специфіка міського самоврядування, причому особливою популярністю серед дослідників користується інститут градоначальників⁴. Чи не вперше дослідила феномен українського середнього міста Г.Басара, хоча хронологічні рамки її праці обмежувалися періодом національно-демократичної революції 1917–1921 рр.⁵

Західні дослідники також звертаються до студій з урбаністики доби модернізаційних перетворень у Російській імперії. На відміну від українських фахівців, котрі значно більшою мірою орієнтовані на «біографії» міст (локальні історії), від яких починається рух до узагальнюючих студій досвіду урбанізації, такі дослідники, як Д.Бровер чи П.Герлігі головну увагу приділили розв'язанню певних ключових проблем, як вплив модернізації на міста різних регіонів, урбанізації – на розвиток імперії, зрештою комплексному дослідженню формування модерної моделі міста⁶.

Вивчення соціально-станової структури міського населення Російської імперії, у тому числі України, розпочалося у середині 1950-х рр. А.Рашин у фундаментальній монографії проаналізував склад міського населення за станами по імперії у цілому між 1811–1897 рр., по Москві і Санкт-Петербургу включно

³ Гогохія Н.Т. Українське радянське місто 1929–1938 рр.: історико-соціологічний аналіз: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2003. – 20 с.; Гуменюк А.О. Міста Правобережної України у другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993. – 16 с.; Прищепка О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2003. – 20 с.; Чорний Д.М. Міста Лівобережжя України наприкінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... д-р іст. наук. – Х., 2008. – 42 с.; Кулінська С.Ю. Київ у другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – 25 с.; Бушин В.С. Південноукраїнське повітове місто кінця XVIII – початку XX ст.: формування міського середовища Павлограда: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2010. – 237 с.

⁴ Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 223 с.; Медведєв Ю.Л. Міське самоврядування в державному механізмі Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалі українських губерній): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Луганськ, 2011. – 20 с.; Юрій І.А. Інститут градоначальництва в системі державної влади на півдні Російської імперії (XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2010. – 262 с.; Його ж. Градоначальництво як інститут державної влади на Півдні Російської імперії (1803–1917): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2007. – 19 с.; Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785–1870 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Херсон, 2006. – 215 с.; Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 1997. – 180 с.; Дмитрієв В.В. Градоначальства півдня України в XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.; Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2009. – 16 с.; Девуреченська О.С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2007. – 223 с.

⁵ Басара Г.Б. Українське провінційне місто як політичне та соціокультурне явище у добу національно-демократичної революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 207 с.

⁶ Brouer D. The Russian City Between Tradition and Modernity, 1850–1900. – Berkeley, 1990. – 335 p. [Електронний ресурс]: <http://www.universityofcalifornia.edu/senate/inmemoriam/Danielbrower.htm>; Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794–1914. – К., 1999. – 382 с.

до 1902 та 1910 рр.⁷ На початку 1970-х рр. безпосередньо до даної проблеми звернувся Л.Іванов, стаття котрого про станово-класову структуру населення міст Російської імперії доби капіталізму залишається на сьогодні єдиним комплексним узагальнюючим дослідженням питання⁸. У 1990-х рр. розпочався новий етап студіювання соціальної структури суспільства. Б.Миронов, який першим подав короткий огляд російської і західної історіографії проблеми, дійшов висновку: «Через те, що російське законодавство визнавало існування станів, а масова свідомість приймала станову парадигму, аналіз соціальної структури доцільно проводити саме у становому розрізі»⁹. В узагальнюючій монографії з історії підприємництва в Росії стверджується, що наприкінці ХІХ ст. міські стани в імперії перетворилися на фікцію¹⁰.

Хай якими є погляди на методологію вивчення соціальної структури міського населення Російської імперії у другій половині ХІХ ст., незмінною залишається джерельна база, основою якої виступає перепис 1897 р. Його матеріали дозволяють висвітлити перший досвід індустріальної модернізації в Наддніпрянській Україні. Відповідно об'єктом нашої розвідки стали регіональні особливості модернізації в підросійській Україні, предметом – становий і міграційний потенціал міст як локомотив модернізації.

Перепис 1897 р. було проведено за проектом П.Семенова-Тянь-Шанського на принципах одностаттєвого з урахуванням трьох категорій населення (наявне, постійне, приписне). Перепис проводився за такими ознаками: стосунки з головою господарства і власної родини (сім'ї), вік, стать, сімейний стан, становий статус, місце народження, прописки й постійного мешкання, віросповідання, рідна мова, освіта, головне та другорядне джерела існування, фізичні вади¹¹. Перепис не враховував чимало аспектів модернізації. Однак виходитимемо з тези про невичерпність інформативного потенціалу джерела за рахунок удосконалених методів його аналізу. У розвідці використано підходи, методи та категорії історичної демографії. Перш за все категорії «механічний (міграційний)» та «соціальний» рухи населення, їх вплив на склад і структуру міської людності, взаємозв'язок міграції з індустріальною модернізацією суспільства.

У майновому відношенні найбільше мотивів для міграції до міст мають полярні за майновим (бідні та заможні) та освітньо-кваліфікаційним (високий або вкрай низький) рівнями особи. Саме вони становили основу для підприємництва як власники підприємства та наймані працівники. Міграція населення пов'язана з поступом суспільства, характером соціально-економічного розвитку, розподілом і перерозподілом трудових ресурсів між галузями, регіонами й адміністративно-територіальними одиницями, структурою розселення,

⁷ Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). – Москва, 1956. – 352 с.

⁸ Иванов Л.М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. – Москва, 1971. – С.312–340.

⁹ Миронов Б.И. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.)... – Т.1. – С.599.

¹⁰ История предпринимательства в России. – Кн.2: Вторая половина XIX – начало XX века. – Москва, 1999. – С.222.

¹¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, на основании высочайше утверждённого положения 5 июня 1895 г. [Фотокопия] // Демографический энциклопедический словарь. – Москва, 1985. – С.315–317.

урбанізацією, соціальною мобільністю тощо. Щодо міграції населення до міст України в пореформену добу вирішальну роль відігравали соціально-економічні фактори, хоча не можна не враховувати політичні (скажімо, обмеження щодо євреїв), військові (примусове збереження за мігрантами статусу селян для полегшення військового обліку тощо), історичні, географічні тощо.

Міграція пореформеної доби була зумовлена регіональними особливостями в масштабах і темпах накопичення капіталу, економічною кон'юктурою, тиском аграрного перенаселення й наслідками селянської реформи 1861 р., причому міграція спрямовувалася в регіони і міста, де модернізація просувалася найуспішніше.

Міграція населення до великих та нових індустріальних міст значно впливає на соціальну структуру «реципієнтів». Залежно від її інтенсивності й розмірів доречно вести мову про довго- та короткотривалі впливи на потенціал модернізації міст¹². Довготривалі наслідки пов'язані з поширенням модерного соціального простору – нові (кількісно та якісно) можливості й потреби, якість життя, тип родини і відтворення населення, зростання можливостей для підприємництва. Короткотермінові наслідки урбанізації неоднозначні. До позитивних слід віднести прискорення розвитку передових галузей, підвищену рентабельність виробництва, зростання місцевих бюджетів, попит на житло та послуги, прискорене формування модерної соціальної структури населення. Негативні наслідки – стрімке зростання соціальних проблем і соціальної напруги, що й відбулося в Російській імперії.

Опрацювання матеріалів перепису 1897 р. дозволяє проаналізувати вплив урбанізації на модернізаційний потенціал (та на сприятливість підприємницької кон'юктури) міст Наддніпрянської України в регіональному вимірі. Для цього було використано таблицю VI «Розподіл населення за становими групами і місцем народження» опублікованих підсумків перепису, в якій узагальнено відомості за показниками чотирьох станових груп («Особи сільського стану», «Дворяни спадкові», «Дворяни особисті, чиновники недворянського походження» та «Особа інших станів») і за трьома ознаками щодо місця народження («Народжені в тому самому повіті, де мешкають», «Народжені в тій самій губернії», «Народжені в інших губерніях Російської імперії»)¹³.

Насамперед було складено узагальнюючі таблиці по регіонах у цілому з визначенням рівня урбанізації, станової та міграційної структури населення (див. табл.1–3) відповідно із сучасними державними кордонами та історіографічною традицією. Так, із Херсонської губернії було вилучено Тираспольський повіт, із Чернігівської – Стародубський, Мглинський, Новозибківський і Суразький, із Таврійської – Крим, а з тодішніх Курської губернії було враховано Путивльський повіт і Бессарабської – Хотинський, Ізмаїльський та Акерманський

¹² Моисеенко В.М. Міграція населення // Там же. – С.251–255.

¹³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Санкт-Петербург, 1904–1905. – Т.8: Волынская губерния. – С.36–39; Т.13: Екатеринославская губерния. – С.36–39; Т.16: Киевская губерния. – С.12–14; Т.32: Подольская губерния. – С.50–53; Т.33: Полтавская губерния. – С.36–39; Т.41: Таврическая губерния. – С.42–45; Т.46: Харьковская губерния. – С.44–47; Т.47. – Ч.1: Город Одесса. – С.40–43; Т.47. – Ч.1: Херсонская губерния. – С.36–39; Т.48: Черниговская губерния. – С.44–47; Т.3: Бессарабская губерния. – С.32–35; Т.20: Курская губерния. – С.46–49.

(Білгород-Дністровський). Щодо Одеси, то було враховано населення власне міста, без сільських околиць. Такий підхід оптимальний. У літературі не існує єдності стосовно адміністративно-територіального змісту категорії «українські землі у складі Російської імперії». Значна частина авторів просто залучає до своїх викладок 9 «українських губерній» – Полтавську, Харківську, Чернігівську, Київську, Волинську, Подільську, Херсонську, Таврійську і Катеринославську. При даному підході йдеться не стільки про відхилення у характеристиці тенденцій, скільки про коректність висновків. Різниця в підходах призводить до розбіжностей у підрахунках та оцінках змісту й масштабів урбанізації. Для зручності аналізу було підраховано не лише абсолютні, але й відносні цифри, два станових «переписних» показника («Спадкові дворяни» та «Особисті дворяни і чиновники») згорнуто в один – «Дворяни і чиновники».

Отже, у містах Наддніпрянської України на січень 1897 р. проживало 2,85 млн чол. з 22,98 млн усього населення (12,42%). За рівнем урбанізації регіони виглядали так: Правобережжя – 9,56%, Лівобережжя – 11,48%, Південь – 17,76%. Південний регіон випереджав середній рівень урбанізації у 1,4 раза, Лівобережжя займало серединну позицію (93,5% від середнього показника), Правобережжя суттєво відставало (на 21,2%, або на 1/5) від середніх показників (див. табл.1–3). Отже, найкращий потенціал для модернізації мав Південь, найгірший – Правобережжя. Цифри урбанізації перебували у прямо пропорційній (безпосередній) залежності від темпів модернізації.

Подібне спостерігається щодо урбанізації по губерніях, хоча взаємозв'язок між мірою модернізації та урбанізації в даному випадку більш складний. За нашими підрахунками, ієрархія губерній за рівнем урбанізації виглядає наступним чином: Херсонська – 28,65% жителів міст, Харківська – 14,74%, Бессарабська (її українська частина) – 13,08%, Київська – 12,90%, Катеринославська – 11,40%, Полтавська – 9,87%, Чернігівська – 9,81%, Волинська – 7,82%, Подільська – 7,35%, Таврійська – 6,76%, Курська (Путивльський повіт) – 6,07%. Перші місця Херсонської, Харківської, Київської та Катеринославської губерній кореспондуються з усталеними оцінками рівня соціально-економічного поступу в пореформений час. Це ж стосується середнього рівня губерній Полтавської й Чернігівської, як і останніх міст Волинської, Подільської та Путивльщини.

Алогічним є третє місце Бессарабії. Згідно з усталеною традицією, вона була однією з найбільш відсталих в європейській частині Росії. Однак тут була значна кількість міст – Акерман (Білгород-Дністровський) мав за переписом 28,3 тис. (більше, ніж у Чернігові, Луганську чи Бахмуті), Ізмаїл – 22,3 тис., Болград – 12,3 тис., Кілія – 11,6 тис., Рені – 6,9 тис. і т.п. Цей край порівняно успішно розвивався завдяки сприятливим природно-географічним умовам, високій товарності сільського господарства, помірному адміністративному тиску імперської бюрократії внаслідок боротьби російського та румунського геополітичних проєктів (запроваджені Валахією (Румунією) в 1855–1879 рр. французькі адміністративні норми було збережено й владою Російської імперії)¹⁴. Нарешті, загальний рівень

¹⁴ Історія Української РСР: У 8 т., 16 кн. – Т.3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – К., 1978. – С.304–305 (карта «Розвиток промисловості на Україні в 90-х роках XIX ст.»).

урбанізації наприкінці XIX ст. був невисоким, а відтак райони з традиційними невеликими містами суттєво не поступалися найбільш модернізованим.

Останнє місце Таврії (материкові Бердянський, Мелітопольський і Дніпровський повіти) обумовлене низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів, значною мірою притаманних модернізації в усій Наддніпрянщині. Таврійські повіти з кінця XVIII ст. визначились як експортери збіжжя. Тому-то найбільш значними містами тут виявилися Мелітополь (15,5 тис.) і Бердянськ (26,5 тис.)¹⁵. Проте рівень частки містян у населенні Таврії не слід недооцінювати, оскільки міра урбанізації визначалася тоді поодинокими великими містами. Так, у Харківській губернії без урахування Харкова в містах мешкало 8,37% населення, у Київській без Києва – 6,39%, у Херсонській без Одеси – 16,90% (підрахунки на основі відповідних томів першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.). Відтак таврійські повіти з їх 6,76% урбанізації відповідали загальній тенденції – на Наддніпрянщині великі міста нагадували острівці в морі малих і середніх міст.

Найбільшими містами були Одеса (380,5 тис.), Катеринослав (112,8 тис.), Миколаїв (92,0 тис.), Київ (247,7 тис.) і Харків (174,0 тис.). Тут зосереджувалося 1,7 млн мешканців із 2,8 млн усіх містян (35,94%). Така ситуація свідчила про відсутність конкуренції між великими містами. Більше того, серед лідерів теж не було рівномірності. Так, в Одесі мешкало 38,02% населення всіх великих міст (нагадаємо, це 1,7 млн) і 13,67% усієї міської людності Наддніпрянщини. На Півдні Одеса перевищувала друге місто – Катеринослав – у 3,4 раза, на Лівобережжі Харків перевищував Кременчук у 2,8 раза, а Київ з його 247,7 тис. мешканців виглядав справжнім мегаполісом у порівнянні з 66 тис. Житомира (друге місто Правобережжя за кількістю населення), перебільшуючи його у 3,8 раза¹⁶.

Очевидно, що такий монополізм – типова вада будь-якої імперської модернізації. Показово, що найбільші міста зосереджували й найбільші адміністративні, військові та політичні функції. В авторитарних державах наявна тенденція політичної доцільності при здійсненні модернізації, жертвою якої нерідко стають нестоличні міста. Тому-то на Наддніпрянщині губернський центр суттєво перевищував за розмірами друге місто губернії. Єдиним винятком була Полтавщина, де в новому промисловому центрі Кременчуці мешкало 63 тис. осіб, а у самій Полтаві – 53,7 тис. Нетиповою також була Херсонська губернія – Херсон по суті номінально був її «столицею», оскільки Одеса вважалася адміністративно-політичним центром усього Півдня імперії.

Проаналізуємо рівень достатності чи недостатності урбанізації в координатах модернізації. У 1897 р. питома вага міського населення досягла 13%, що оцінюється як «низький рівень»¹⁷. В.Сарбей наводив показник урбанізації – 13,6%, але унікав якісної його характеристики¹⁸. Сучасне енциклопедичне видання зазначає кількість містян на кінець XIX ст. – 2,7 млн чол.

¹⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т.41: Таврическая губерния. – С.40.

¹⁶ Див. прим.13.

¹⁷ Історія Української РСР. – Т.3. – С.307.

¹⁸ Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999. – С.176 (серія «Україна крізь віки», т.9).

(різниця з нашими даними виникла за рахунок Бессарабії, Таврії, Путивльщини, Тираспольщини, що у сумі складає 168 тис.; див. табл.2–3), це дає 11,6% урбанізації¹⁹. До певної міри можна погодитися з поширеною думкою радянських і пострадянських російських дослідників про те, що «індустріальне населення значно перевищувало міське (приблизно в півтора – два рази)» за рахунок фабрично-заводських селищ²⁰. Проте вважати «індустріалізацію» в повному обсязі тотожною «модернізації» не варто через небезпеку редуцціонізму та економічного детермінізму. Юзівка (Донецьк) не була справжнім містом – ані у соціальному, ані в тому ж таки модерноіндустріальному вимірах: вона не продукувала, а лише споживала західні технології. Подібне селище слід вважати продуктом, але не промотором (фінансовим, інтелектуальним і т.п.) модернізації, на зразок Харкова, Києва чи Одеси. Згідно з «покращеними» відомостями пострадянських московських дослідників, у Російській імперії 1897 р. питома вага містян досягла 13,4%²¹. Проте дійсно обґрунтованими є оперті на джерела інші дані – 12,9% міського населення²². Тож за рівнем урбанізації Наддніпряньська Україна перебувала на середньоросійському рівні.

Логічними були б порівняння з лідерами модернізації щодо міри урбанізації. Так, у Великобританії на кінець XIX ст. відсоток жителів міст становив 78%, у Німеччині 1901 р. – 54%, у Франції – 40%, у США – 40%²³. За оцінкою Ф.Броделя, російська урбанізація 1897 р. була «найскромнішою цифрою в Європі», вона тотожна рівню США часів колоніальної залежності. Аналіз величезного обсягу статистики дозволив Ф.Броделю зважено підкреслити, що рівень 10% урбанізації означав досягнення «первісного рівня ефективності», а наступний щабель у поступі модернізації становить 40–50%²⁴. Його на теренах уже колишньої Російської імперії буде досягнуто лише наприкінці 1950-х рр. (за переписом 1959 р., у містах проживало 48%, в УРСР – 46%)²⁵.

Відповідність кількісним характеристикам є необхідною, але недостатньою умовою для модернізації. Тому не варто вести дискусії про те, з якої кількості населення починається місто і чи слід Юзівку та інші індустріальні селища вважати містами. Реальна роль міст у модернізації обумовлена не тільки й не стільки кількісними показниками, скільки їх функціонуванням у підприємницькому соціальному просторі. Модернізаційне зростання міст пов'язане передусім із бурхливим розвитком нового підприємництва, причому роль доіндустріальних міст зменшується.

Скажімо, на початок XX ст. у світі налічувалось 13 міст із населенням понад 1 млн осіб, у тому числі в Росії – 2 (і жодного на Наддніпрянщині). У цьому сенсі

¹⁹ Котляр М.Ф., Мовчан О.М. Місто // Енциклопедія історії України. – Т.6. – К., 2009. – С.750–754.

²⁰ История России XIX – начала XX вв.: Учеб. пособ. для ист. фак. ун-тов / Под ред. В.А.Фёдорова. – 2-е изд., исправ. и доп. – Москва, 2000. – С.305.

²¹ Там же.

²² Город // Советская историческая энциклопедия. – Т.4. – Москва, 1963. – Стб.544–586.

²³ Там же.

²⁴ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: У 3 т. – Т.1: Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К., 1995. – С.416.

²⁵ Численность и состав населения СССР: По данным всесоюзной переписи населения 1979 г.: Статистический сборник. – Москва, 1984. – С.26–28.

найбільші міста Росії й України (Санкт-Петербург – 1,3 млн й Одеса – 380 тис.) були ближчими до, наприклад, Буенос-Айреса з його 821 тис. жителів, аніж до Лондона (4,5 млн), Парижа (2,7 млн), Нью-Йорка (3,4 млн)²⁶. Отже, Російська імперія перебувала на межі «первісного рівня ефективності» впливу урбанізації на модернізацію суспільства, на формування нової культури підприємництва. Водночас не слід абсолютизувати цю відсталість – адже з кінця XIX ст. у Наддніпрянщині спостерігалося випереджаюче зростання міського та несільськогосподарського населення порівняно з сільським і сільськогосподарським²⁷.

Крім кількісних параметрів на роль міст як промоторів модернізації впливали якісні ознаки міського населення, передусім соціальний склад та мобільність. Станову структуру населення Наддніпрянщини на 1897 р. представлено в табл.4. Отже, основну масу населення становили селяни. Частка дворян і чиновників була незначною, хоча в містах їх доволі багато – у 8,3 більше порівняно з селом. Значною була питома вага категорії «інші стани» (міщани, купці, духовництво, почесні громадяни тощо), які складали переважну частину міської людності. Проте ця картина відображає формальний правовий статус населення, а більш реальну картину змальовує міграція. Мобільність населення є чільною ознакою індустріального суспільства на відміну від традиційного, аграрного.

У цілому населення Наддніпрянської України відзначалося низькою мобільністю, характерною для перехідного стану суспільства. Так, 87,55% мешканців не змінювали місця проживання. Переїхали в межах губернії 4,65%, 7,40% – до іншої губернії (див. табл.3). Найменшою була рухливість селянства – так, лише 3,09% селян змінили своє місце проживання в межах губерній і 5,22% наважилися переїхати до іншої губернії. До столипінської реформи держава і громада не дозволяли своїм односельцям вийти з «миру» через фіскальні, військові, земельні, сімейні причини. Подібні фактори ускладнювали інкорпорацію мігрантів до міських станів. Між тим, саме цей стан був потенційним джерелом урбанізації та формування нових верств модерного суспільства.

Більшою мобільністю відзначалося населення «інших станів». Ця категорія була найбільш втягнута в модернізацію як суб'єкти й об'єкти ринку – підприємці, робітники, ремісники та кустарі, банкіри, орендарі, недержавні службовці тощо. Водночас значна їх частина була міцно вкорінена у традиційні соціально-економічні інститути й не поспішала змінювати своє становище. Частина міщан жила у селах, займаючись сільським господарством. Так, у 1887 р. на Херсонщині таких осіб було 4,5% від усього населення і 0,5% всіх міщан²⁸. Загалом на момент проведення перепису 72% осіб «інших станів» не змінили місця проживання, 15,42% мігрували до іншої губернії, 11,04% переїхали в межах губернії, 1,55% виїхало за кордон.

Дворянство і чиновники складали 1,40% всього населення і виявляли найбільшу мобільність. Так, 46,05% дворян і чиновників не змінювали місця свого проживання, 17,69% переїхали в межах губерній і 35,46% змінили губернію (див.

²⁶ Город. – Стб.544–586.

²⁷ Перковський А.Л., Пирожков С.И. Украинская Советская Социалистическая Республика // Демографический энциклопедический словарь. – Москва, 1985. – С.491–494.

²⁸ Краткий статистико-экономический отчет по Херсонской губернии за 1887 год и истекшую зиму. – Херсон, [1888]. – С.6.

табл.3). Мобільність обумовлювалася життєвими і кар'єрними причинами, інтереси підприємництва поступово посилювались як причина переїзду до міста.

Містяни відзначалися більшою мобільністю порівняно з середніми показниками. Так, серед них проживали в місті народження 59,52%, переїхали з рідної губернії 12,68% і з іншої – 26,25%. Найвищу мобільність виявляли селяни-жителі міст. Парадокс «селян, що жили в містах» зафіксував кричущу невідповідність станового поділу реаліям суспільства на рейках модернізації. 47,5% цих селян народились у містах або переїхали в місто з найближчого повіту. Мігрували до міст з рідної губернії 15,71%, з інших губерній – 36,65% містян селянського стану (див. табл.3).

Міське селянство виявляло більше міграційної мобільності порівняно з середньостатистичним мешканцями міста. Якщо у цілому 59,52% міської людності не змінювали місце проживання, то серед селян-жителів міст – 47,51% (міський селянин був на 1/5 більш мобільним від середньостатистичного містянина). При цьому за якісними показниками мобільності картина була такою: 36,65% селян переїхали в міста з інших губерній (тобто дійсно були типовими мігрантами), а серед мешканців міст у цілому 26,25% (тобто на третину менше відносно всіх переселенців у міста з інших губерній) (див. табл.3).

Міське дворянство і чиновництво без ентузіазму вдавалося до переселення. Так, 35,04% не змінювали місця проживання. І все ж вони були значно мобільнішими за сільських дворян і чиновників (не змінювали місця проживання 58,79%): модернізація викликала неабиякий сплеск міграцій чиновників та поміщиків до міст (див. табл.3). Вони шукали свою «нішу» в містах за допомогою освіти, родинних зв'язків, капіталів від реалізації землі, а дрібні поміщики і чиновники намагалися жити по-новому через неможливість жити по-старому. Очевидно, їх роль у технологічній та соціально-культурній сферах модернізації була вирішальною.

Категорія «інші стани» складала більшість населення міст України – 62,31%. Це була найміцніше укорінена в міське середовище соціальна група – міщани, купці, почесні та спадкові громадяни за становою ознакою, буржуа (дрібні, середні, великі), наймані робітники, службовці, інтелігенція за класовою ознакою. З їхнього середовища рекрутувалась основна маса підприємців і найманих працівників. Проте значна їх частина була пов'язана з традиційними сферами життя і діяльності. Так, 67,9% людності цієї категорії не змінювали місця проживання. Міграція в межах губернії сягала 10,64%, але порівняно інтенсивною була міграція містян з інших губерній – 20,28%. В абсолютній більшості представники міських станів мігрували з малих міст до великих.

Ці загальні для Наддніпрянщини тренди мали відчутні регіональні особливості. Правобережжю був притаманний, по-перше, найменший рівень урбанізації (9,56% проти 12,42% усїєї підросійської України). При цьому Київщина перевищувала середній рівень (12,90%), на відміну від Волині (7,82%) та Поділля (7,35%). Мешканці Правобережжя, по-друге, відзначалися малою мобільністю. Селянство воліло в рідному селі боротися з аграрним перенаселенням, у чому не останню роль відіграли цукрозаводчики. Саме внаслідок слабкості основного міграційного потоку «село – місто» цей регіон програвав у темпах урбанізації. Так,

92,98% селян Правобережжя (93,61% на Київщині, 89,93% на Волині і 95,06% на Поділлі) не змінили місця проживання від дня народження (див. табл.1). У містах Правобережжя лише 30,84% селян-жителів міст походили з «рідного повіту» і 19,23% – з «рідної» губернії (по Наддніпрянщині – 47,5% та 15,71% відповідно). «Мігрантську нішу», передусім у Києві, займали вихідці з інших губерній. Скажімо, серед селян міст Правобережжя такі складали 49,68% (у тому числі на Київщині – 51,74% і на Волині – 51,64%), а по Україні у цілому лише 36,65%. Консервативність соціально-станової структури міст стане наочною, якщо порівняти її з усією підросійською Україною, прийнявши показники останньої за 1 (колонка «Різниця відносна»; див. табл.5).

Більша частка дворян і чиновників пояснюється наявністю поляків-шляхтичів і концентрацією в політично неспокійному регіоні адміністративно-силових структур. Висока питома вага традиційних міських прошарків формально ніби свідчила про вищий потенціал модернізації, але в реальності було з точністю до навпаки. Більшість цієї категорії становили євреї-міщани, мобільність яких мінімізували адміністративно-поліцейські обмеження, патріархальність кагалу і небезпека втрати етноконфесійної ідентичності. Тому доля мігрантів у складі типово міських станів Правобережжя складала лише 28,45% порівняно з 33,80% у містах Півдня імперії чи 48,94% – в Одесі.

Лідером міграційного потенціалу модернізації був південний регіон, де рівень урбанізації становив 17,76%, що перевищувало середньоукраїнський показник у 1,4 раза, Правобережжя – у 1,9 раза, Лівобережжя – у 1,5 раза (див. табл.1–3). Аналогічна ситуація була щодо станово-соціальної структури містян (нагадаємо, показники Наддніпрянщини прийнято за 1; див. табл.6).

Проте за порівняно високою урбанізацією та позитивом станового складу криються суттєві невідповідності якісним критеріям модернізації. По-перше, із губерній суттєво перевищувала середньоукраїнський показник лише Херсонська – 28,65% (більше у 2,3 раза проти 12,42%). По-друге, своєрідним Монбланом регіону виглядала Одеса, в якій мешкало 380,5 тис. осіб, що становило 53,27% міського населення Херсонської губернії і 33,19% усього Півдня імперії. Одеса визначала поступ урбанізації та модернізації регіону, обійнявши, утім, не індустріальне, а транспортне й комерційно-фінансове лідерство. Це місто слугувало своєрідною «вітриною» регіону, за якою проступали «по-одеськи» закамфльовані неоднозначні речі. У другій половині XIX ст. в результаті оформлення одеської монополії на експортно-імпорتنі морські операції занепала більшість інших портів, що не дозволяло належним чином використовувати модернізаційний потенціал Дніпровського басейну та річок Південний Буг, Дністер, Кальміус. Прагненням позбутися монополії одеських посередників пояснюється будівництво залізниці Джанкой – Феодосія, заснування портів Скадовськ і Хорли²⁹. Підприємці Єлисаветграда побудували вузькоколійку до пристані у Вознесенську і відкрили пароплавну лінію Вознесенськ – Миколаїв, причому

²⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.2160. – Оп.1. – Спр.8. – 198 арк.; Доклад херсонского председателя Н.И.Блажкова, внесенный на рассмотрение в городскую думу по вопросам соединения Херсонского порта с сетью российских железных дорог и об устройстве подъездных к порту путей // Родной край. – Херсон. – 1910. – 23 февраля.

річкові перевезення збіжжя, риби, солі, кам'яного вугілля, сільгоспмашин сприяли зростанню підприємництва Єлисаветграда та Вознесенська. Реальним же конкурентом Одеському порту від середини 1870-х рр. став Миколаїв³⁰.

Отже, чорноморсько-азовські порти були лідерами урбанізації і мали додаткові можливості для прискореного розвитку підприємництва у вирішальних сферах модернізації – швидке накопичення капіталу за рахунок зовнішньої торгівлі, фінанси, транспорт, суднобудування, машинобудування, інфраструктура тощо. Проте портові міста не зуміли використати ці можливості з належною мірою соціальної відповідальності. Так, одеські підприємці-гендлярі здебільшого ігнорували інновації, воліючи заробляти гроші за рахунок торгової маржі та нецивілізованих методів ведення справи³¹. Підприємницький капітал у місті «осідав повільно», у промисловість вкладали здебільшого іноземці, а набуті торгівлею кошти використовувалися для спекуляцій. Власне індустріальна модернізація почалася лише на початку ХХ ст. та так і не стала домінуючим фактором розвитку міста.

Показовим було відставання промислової Катеринославщини (11,40%). Цей випадок із найдинамічнішою індустріальною губернією підтверджує слушність думки Ф.Броделя щодо 10-процентного рівня урбанізації як «первісного рівня ефективності» модернізації. Міста Катеринославської губернії демонстрували високий рівень потенціалу індустріальної модернізації, який на 1897 р. перебував у «згорнутому стані». Про це свідчить порівняння станово-соціальної структури міст Наддніпрянщини, Півдня імперії й Катеринославщини (у відсотках до всіх містян; див. табл. 7).

Так, міські центри Катеринославщини мали найбільшу питому вагу селян-жителів міст, що становили основу модернізаційного потенціалу порівняно з середніми показниками з Наддніпрянщиною (більше в 1,29 раза) і Півднем у цілому (в 1,51 раза). Причому ці мігранти прибували до індустріальних центрів рівномірно з найближчої округи (42,21% прибули з найближчого повіту), «рідної» губернії (14,82% селян-мігрантів) і з інших губерній імперії – 42,91% (див. табл. 1–3). Міста Донецько-Криворізького району починали свій поступ із «чистого аркуша» – типово міських прошарків тут було набагато менше порівняно з Наддніпрянщиною. Це означало перевагу «революційного шляху» (розриву спадковості щодо традицій аграрного суспільства) над континуїтетом із попередніми інституціями, що переважав у решті міст Наддніпрянщини.

Міста Півдня імперії стали найбільшими «реципієнтами» мігрантів і, відповідно, вага «корінних мешканців» була найменшою, що свідчить про максимальну включеність у модернізацію. Так, «корінні мешканці» тут становили 55,23%, у Наддніпрянщині – 59,52% (див. табл. 3). У губернському розрізі найбільше корінних містян було в Бессарабії – 81,89%, що засвідчувало традиційний характер цих міст. У Херсонській губернії народжені в рідному місті становили 53,06%, у Таврії – 63,97% і в Катеринославській – лише 47,81% (див. табл. 3). Отже, міста Півдня імперії виявили найбільший потенціал для підприємництва. За цим показником Катеринославщина випередила всі губер-

³⁰ Берман А. Американский инженер-строитель Николаевской дороги // Вестник. – 1999. – №12 (219). – 8 июня [Електронний ресурс]: <http://www.vestnik.com/issues/1999/0608/win/berman.htm>

³¹ Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794–1914. – С.198–225.

нії Наддніпрянщини. У містах Південної України «близькі» (у межах губернії) новоприбулі складали лише 25,82% всіх переселенців (менше середньоукраїнського показника на 1/6) з відповідною більшою часткою «дальніх» мігрантів – 74,18% (більше порівняно з середніми цифрами на 1/8). Для нашого аналізу показовими є діаметрально протилежні губернії – Катеринославщина та Бессарабія. У містах останньої серед мігрантів «дальніх» переселенців було найменше порівняно з усіма губерніями – 9,9%, а на Катеринославщині – 39,73%, тобто найбільше. Отже, результати перепису 1897 р. як джерело міграції до міст недвозначно свідчили, що Південь імперії у цілому й Катеринославщина зокрема мали найвищий рівень мігрантів як демографічної основи інституціоналізації підприємництва.

У міських центрах Півдня відзначалася чимала кількість селян-мешканців міст (26,45% міського населення), які змінювали свій соціальний статус. Їх питома вага найвищою була на Катеринославщині – 40,88%, що знову підтверджує найкращий потенціал індустріалізації. Щодо місця народження («виходу») селяни міст південного регіону мали більше рис доби модернізації: місцеві уродженці (повіт і губернії) становили 59,95%, а вихідці з інших губерній – 49,83% (див. табл.3). Це засвідчує привабливість для селян-мігрантів цих міст. Серед південноукраїнських губерній за відсотком «дальніх» мігрантів-селян лідувала Херсонщина – 54,72% селян-жителів міст, що пояснюється наявністю в портах більшої ніші для люмпенізованих представників селянства.

Специфічним свідченням модернізаційного потенціалу міст Півдня була категорія «інші стани» (типово міські прошарки). Тут вони становили 68,02%. Це була найменш рухлива порівняно з іншими верствами містян Півдня імперії категорія: не змінили місце проживання від дня народження 64,38% (див. табл.1–3). Вони були водночас як суб'єктом і каталізатором підприємництва (велика, середня, дрібна буржуазія), так і його гальмом, свідченням укорінення традиційного суспільства (гендлярі, візники, ремісники). Очевидно, що роль цієї категорії містян як джерела поповнення підприємців залежала від особистих рис та економічних, соціальних, правових умов у певному місті, що творили соціально-історичний простір.

Нарешті, особливості станово-соціальної структури міст Лівобережжя, згідно з результатами перепису 1897 р., представлено в табл.8. Дослідника лівобережного регіону Д.Чорного здивувала велика частка селян, адже тут їх було в 1,47 раза більше порівняно з усією Наддніпрянщиною й у 1,72 раза – порівнюючи з Півднем імперії³². Це не є свідченням ані успіхів, ані відсталості (на Правобережжі, аутсайдері індустріалізації, питома вага селян-мешканців міст становила 24,21%, тобто в 1,9 раза менше загальнонаддніпрянського рівня). За всіма показниками модернізації Лівобережжя перебувало на середньоукраїнському рівні. Очевидно, що й у даному випадку становна структура містян регіону спотворювала реальну соціальну структуру. Причина криється в особливостях історії соціально-правового ладу населення та місцевої економіки. Так, у 1857 р. на Лівобережжі кріпаки становили лише 35% селянства, а різні категорії державних селян, передусім нащадків гетьманських і слобідських

³² Чорний Д.М. По лівий берег Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Х., 2007. – С.58–69.

козаків – 65%³³. У 1862 р. нащадки «малоросійських козаків» становили 32% всіх жителів і 65% державних селян Чернігівщини та, відповідно, 46% і 88% – Полтавщини³⁴. Дійсно, у цьому регіоні ще у XVIII ст. було 10 гетьманських і 4 слобідських козацьких полків. Тому більшу частину селянського стану становили особисто вільні нащадки козаків. Значна їх кількість за звичаєм мешкала та господарювала в полкових і сотенних містечках, котрі на 1897 р. перетворилися на міста – Харків, Суми, Полтава, Гадяч тощо. Колишні козаки продовжували вважатися селянами, натомість за звичаями і характером життєдіяльності мало відрізнялися від міщан³⁵. У пореформену добу їх міграція до близьких міст посилилася через хронічне безземелля, аграрне перенаселення, можливість і після переселення зберегти господарство й т.п. Традиційно нащадки козаків порівняно успішно займалися підприємництвом і в добу модернізації – на це є численні приклади в літературі.

Перепис 1897 р. зафіксував ці особливості селян-мешканців міст на Лівобережжі. Скажімо, серед них абсолютно переважали народжені в наближених до міста селах і містечках, причому найвищі відповідні показники були в колишніх полкових центрах. Такого не спостерігалося в інших регіонах. Так, серед першого покоління селян-мігрантів до міст Лівобережжя народжені в межах рідного повіту становили 67,37% (середньоукраїнський показник менше на 1/3), а в інших губерніях – 18,42%.

На підтвердження проаналізуємо статистику по Харківській губернії, яка за урбанізацією на 1897 р. займала друге місце серед губерній Наддніпрянщини. На Харківщині частка селян-мешканців міст становила 58,61%, що порівняно з середньоукраїнськими 31,63% виглядає так, ніби Харків був уже тоді містом не машинобудування і металообробки, найбільшим залізничним вузлом, університетським та культурним центром, а провінційним містечком типу Борзни на Чернігівщині, де селяни становили 50,8% населення³⁶.

Підсумовуючи, наголосимо, що матеріали першого загальноросійського демографічного перепису 1897 р. є об'єктивним джерелом реконструкції історико-демографічної ситуації. Якість первинних даних, ретельність обробки і публікації результатів обумовлюють необхідність їх залучення до аналізу характеру модернізації. У вітчизняній історіографії склалася традиція використання матеріалів перепису, але говорити про вичерпність його інформативних можливостей не доводиться, адже здебільшого вони використовуються як суто ілюстративний матеріал. Радянські дослідники звинувачували дореволюційних статистиків у «приховуванні класової структури», а в пострадянський час цими даними в основному послуговуються для реконструкції етнічного складу населення, зазначаючи невідповідність методики проведення перепису вирішенню такого завдання.

Програма перепису 1897 р. була далекою від досконалості, але це не накладає табу на його опрацювання у відповідності із сучасною історіографічною ситуацією. Статистичні матеріали дозволяють проаналізувати регіональні

³³ Рибалка І.К. Історія України. – Ч.2: Від початку XIX ст. до лютого 1917 р. – Х., 1997. – С.26.

³⁴ Бачинська О.А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2007. – Т.2. – С.356–357.

³⁵ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х., 1991. – С.90–107, 128–142, 167–171.

³⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т.48: Черниговская губерния. – С.50–51.

особливості станово-міграційного складу містян у контексті індустріальної модернізації. Аналіз ґрунтувався на відомостях перепису щодо рівня урбанізації, станової і міграційної структури виходячи з сучасних державних і адміністративних кордонів.

Отже, у містах підросійської України проживало 12,42% населення, що відповідало «первісному рівню ефективності» (за Ф.Броделем) урбанізації як чинника модернізації. У цьому сенсі Південь Російської імперії з 17,76% урбанізації мав найкращі можливості, Правобережжя з 9,56% не досягло «первісного рівня», а Лівобережжя з 11,48% стояло на середньоукраїнському рівні.

Станова, точніше соціально-станова, структура міського населення свідчить, що міста Наддніпрянщини перебували на переході від традиційного до індустріального характеру – вони остаточно втратили традиційне обличчя, але ще не набули всіх «критично необхідних» рис модерного. Саме таку двоїстість зафіксував перепис щодо становища основної станово-соціальної групи міської людності – міщан, купців, почесних і спадкових громадян (типово міські стани тогочасної статистики). Наявність у міських центрах, передусім Лівобережжя, значної частини селян-мешканців міст свідчила про поступове (кількісне та якісне) посилення модернізаційного потенціалу міст – саме за рахунок селян-мігрантів в першу чергу зростала урбанізація, а міська економіка набувала індустріальних рис. Посилилася міграція до міст дворян і чиновників, що вказувало на формування інтелектуальної основи модернізації.

Аналіз міграційної структури містян свідчить про індиферентність щодо модернізації типово міських станів. Відповідно селянство (за винятком Правобережжя й Бессарабії) все в більшій мірі конкурувало із традиційними міськими верствами за соціальні ніші в містах. Найбільш сприятливі умови для мігрантів створювали порти Азово-Чорноморського басейну та індустріальні міста Донецько-Криворізького району. Міграція населення до міст була водночас сутністю, каталізатором і наслідком модернізації. Перепис зафіксував переміщення осердя модернізації з Одеси до індустріальних центрів Катеринославщини – території, котра мала найкращий потенціал прискореної індустріалізації. Це було відображенням перерозподілу лідерства у середовищі підприємців від купців-торговців до промисловців.

Соціально-станова та міграційна структура у цілому зберегла зв'язок із попередніми часами, козацьким минулим, що наочно виявилось в містах Лівобережжя, Правобережжя й Бессарабії. Натомість міста Півдня імперії, передусім Катеринославщини, такого зв'язку не мали, що полегшувало старт модернізації.

Нарешті шляхом комплексного аналізу регіональних особливостей складу мігрантів і народжених у містах доведено, що станова належність втрачала вплив на реальний характер соціальної мобільності порівняно з іншими факторами – ефективність становлення модерних економічних структур, статки, включеність у процеси ринкової економіки, соціокультурна конкурентоспроможність тощо. Міста української частини Російської імперії як соціально-економічна категорія в регіональному вимірі суттєво різнилися за рівнем модернізації, але у жодному регіоні вони не мали «селянського характеру» і впевнено включались у змагання за краще місце в індустріальному суспільстві. Утім, аналіз цієї тези – тема окремої публікації.

Табл.1

**Розподіл населення Правобережної України
за станами та соціальною мобільністю (1897 р.)**

Регіони	Категорії мешканців				Усе населення				Селянство				Дворяни та чиновники				Міські стани				
	разом	народжені в місті	народжені в межах губернії	народжені в інших губерніях	разом	народжені в місті	народжені в межах губернії	народжені в інших губерніях	разом	народжені в місті	народжені в межах губернії	народжені в інших губерніях	разом	народжені в місті	народжені в межах губернії	народжені в інших губерніях	разом	народжені в місті	народжені в межах губернії	народжені в інших губерніях	
Київська губернія	усе населення	359 229	88,47%	4,86%	6,45%	2 769 432	93,61%	2,54%	3,80%	60 529	37,49%	17,32%	44,44%	729 268	73,17%	12,62%	13,33%	293 511	65,12%	12,48%	21,31%
	міське населення	459 253	51,74%	15,01%	32,45%	128 277	27,40%	20,71%	51,74%	37 465	30,24%	15,34%	53,66%	293 511	65,12%	12,48%	21,31%	293 511	65,12%	12,48%	21,31%
Волинська губернія	усе населення	298 942	86,66%	5,47%	6,73%	2 242 723	89,93%	3,69%	5,59%	47 024	50,59%	18,49%	30,18%	699 735	78,51%	10,27%	8,82%	699 735	78,51%	10,27%	8,82%
	міське населення	233 847	62,49%	14,47%	22,34%	53 939	36,26%	11,54%	51,64%	47 035	30,65%	23,03%	45,57%	162 873	74,50%	14,55%	10,20%	162 873	74,50%	14,55%	10,20%
Подільська губернія	усе населення	3 018 299	91,04%	4,77%	3,90%	2 440 679	95,06%	2,45%	2,43%	40 513	47,20%	23,02%	28,94%	535 107	76,05%	13,93%	8,68%	535 107	76,05%	13,93%	8,68%
	міське населення	221 870	66,96%	16,74%	15,94%	39 038	34,37%	24,81%	39,94%	11 360	31,68%	29,38%	38,28%	171 202	76,76%	14,05%	8,78%	171 202	76,76%	14,05%	8,78%
Усе Правобережжя	усе населення	9 567 010	88,71%	5,02%	5,73%	2 452 834	92,98%	2,86%	3,89%	148 066	44,30%	19,25%	35,67%	1 966 110	75,86%	12,14%	10,45%	1 966 110	75,86%	12,14%	10,45%
	міське населення	914 970	58,18%	15,29%	25,86%	221 254	30,84%	19,23%	49,68%	65 860	30,59%	19,75%	48,91%	627 586	70,73%	13,44%	15,01%	627 586	70,73%	13,44%	15,01%

Підрах. за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Санкт-Петербург, 1904. – Т.16: Киевская губерния. – С.12–14; Т.8: Волынская губерния. – С.36–39; Т.32: Подольская губерния. – С.50–53.

Табл.2

Розподіл населення Лівобережної України за станами та соціальною мобільністю (1897 р.)

Регіони	Категорії мешканців		Усе населення				Селянство				Дворяни та чиновники				Міські стани			
	разом	населення в місті	населення в межах губернії	населення в інших губерніях	разом	населення в місті	населення в межах губернії	населення в інших губерніях	разом	населення в місті	населення в межах губернії	населення в інших губерніях	разом	населення в місті	населення в межах губернії	населення в інших губерніях		
Харківська губернія	усе населення	2 492 316	89,80%	3,66%	6,45%	2 265 611	92,62%	2,80%	4,57%	32 090	40,05%	16,48%	43,04%	194 615	65,17%	11,56%	22,33%	
	міське населення	367 343	62,78%	11,89%	24,91%	215 317	65,40%	12,39%	22,19%	23 378	34,54%	16,18%	48,13%	128 648	63,54%	10,15%	25,24%	
Полтавська губернія	усе населення	2 778 151	92,64%	3,92%	3,41%	2 459 824	95,18%	2,95%	1,87%	41 030	61,77%	16,12%	20,80%	277 297	74,22%	10,68%	14,49%	
	міське населення	274 294	67,20%	14,40%	18,19%	96 516	65,01%	18,92%	16,05%	16 571	36,14%	26,26%	35,51%	161 207	71,71%	10,47%	17,69%	
Чернігівська губернія	усе населення	1 662 541	93,15%	3,82%	3,01%	1 447 300	95,98%	2,45%	1,57%	22 042	54,42%	19,52%	25,85%	183 199	75,73%	12,70%	11,42%	
	міське населення	163 613	75,33%	13,36%	11,20%	60 081	76,82%	14,26%	9,91%	10 530	40,81%	26,58%	32,34%	93 000	77,54%	12,00%	10,30%	
Курська губернія (Путівльський повіт)	усе населення	164 133	95,49%	1,30%	3,19%	155 448	96,80%	1,00%	2,19%	1244	63,26%	8,36%	27,89%	7420	73,32%	6,36%	14,75%	
	міське населення	9955	88,30%	2,37%	9,21%	5959	91,44%	2,10%	6,41%	462	63,42%	7,36%	29,00%	3534	86,25%	2,18%	11,35%	
Усе Лівобережжя	усе населення	7 097 141	91,81%	3,74%	4,38%	6 328 204	94,49%	2,74%	2,77%	96 406	52,88%	16,92%	29,45%	672 531	72,23%	11,47%	15,94%	
	міське населення	815 173	67,09%	12,90%	19,73%	377 873	67,37%	14,19%	18,42%	50 911	36,62%	21,81%	49,59%	386 389	70,53%	10,66%	18,37%	

Підрах. за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Санкт-Петербург, 1904. – Т.46: Харьковская губерния. – С.44–47; Т.33: Полтавская губерния. – С.36–39; Т.48: Черниговская губерния. – С.44–47; Т.20: Курская губерния. – С.46–49.

Табл.3

Розподіл населення Південної України за станами та соціальною мобільністю (1897 р.)

Регіони	Категорії мешканців		Усе населення				Селянство				Дворяни та чиновники				Міські стани			
	міське населення	усе населення	народжені в місті	народжені в межах губернії	народжені в інших губерніях	разом	народжені в місті	народжені в межах губернії	народжені в інших губерніях	разом	народжені в місті	народжені в межах губернії	народжені в інших губерніях	разом	народжені в місті	народжені в межах губернії	народжені в інших губерніях	
Одеса	380 541	41,16%	9,89%	46,27%	107 388	21,51%	13,30%	64,98%	21 964	36,92%	12,99%	4,54%	232 177	50,36%	8,56%	40,38%		
Херсонська губернія (в т.ч. Одеса)	2 493 467	77,79%	6,80%	14,85%	1 686 826	83,73%	5,46%	10,78%	47 476	42,41%	15,84%	40,75%	759 165	66,81%	9,23%	22,28%		
Материкова повінь Таврійської губернії	714 376	53,06%	10,88%	34,48%	182 575	29,20%	15,94%	54,72%	35 357	39,77%	15,86%	43,18%	496 444	62,71%	8,91%	26,25%		
Материкова повінь Таврійської губернії	901 198	83,62%	2,94%	12,97%	805 077	86,44%	2,13%	11,22%	4039	40,90%	14,23%	44,19%	92 082	60,83%	9,46%	26,96%		
Міське населення	60 943	63,97%	6,88%	27,81%	9532	53,35%	7,65%	37,49%	10 510	42,63%	10,86%	45,63%	40 901	70,35%	5,93%	21,94%		
Усе населення	2 113 674	80,15%	4,39%	15,13%	1 847 397	84,37%	3,42%	12,18%	20 352	36,74%	15,07%	47,63%	245 925	52,13%	10,78%	34,64%		
Міське населення	241 005	47,81%	11,80%	39,73%	104 275	42,21%	14,82%	42,91%	7688	36,06%	16,14%	47,22%	129 042	52,94%	9,18%	36,79%		
Усе населення	817 053	90,06%	4,23%	4,23%	594 976	93,63%	3,14%	2,54%	5283	43,12%	17,62%	37,84%	216 095	81,71%	6,92%	8,08%		
Міське населення	106 887	81,89%	6,29%	9,91%	6149	37,14%	13,51%	48,61%	2364	36,97%	29,94%	40,91%	97 675	86,39%	5,53%	6,79%		
Усе населення	6 352 392	81,00%	5,11%	13,31%	4 934 276	85,60%	3,87%	10,38%	77 849	40,88%	15,67%	42,55%	1 313 267	66,09%	9,16%	22,58%		
Міське населення	1 146 395	55,23%	10,43%	32,94%	303 230	34,93%	15,02%	49,83%	55 919	38,96%	15,93%	44,06%	764 062	64,38%	8,39%	25,41%		
Усе населення	22 983 543	87,55%	4,65%	7,40%	18 715 314	91,54%	3,09%	5,22%	322 321	46,05%	17,69%	35,46%	3 951 908	72,00%	11,04%	15,42%		
Міське населення	2 855 354	59,52%	12,68%	26,25%	902 627	47,51%	15,71%	36,65%	172 690	35,04%	19,15%	44,90%	1 778 037	67,91%	10,64%	20,28%		

Підрах. за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Санкт-Петербург, 1904–1905. – Т.47. – Ч.1: Город Одесса. – С.40–43; Т.47. – Ч.1: Херсонская губерния. – С.36–39; Т.41: Таврическая губерния. – С.42–45; Т.13: Екатеринославская губерния. – С.36–39; Т.3: Бессарабская губерния. – С.32–35.

Табл.4

Станова структура населення Наддніпрянщини в 1897 р.¹

Стани	Розміщення	Наддніпрянина	У тому числі		Різниця відносно всього населення та міського населення		Різниця відносно сільського населення та міського населення	
			село	місто	у %	відносно 1 (усе населення)	у %	відносно 1 (сільське населення)
Усі		22 989 543	20 136 189	2 853 354	–	–	–	–
Селяни		81,41%	88,46%	31,63%	–78,25%	2,75	–56,83%	0,36
Дворяни та чиновники		1,40%	0,74%	6,05%	+4,65%	0,23	+5,31%	0,12
Інші		17,19%	10,80%	62,31%	+45,12%	0,28	+45,12%	0,28

Примітка:

1 – Складено на основі табл.3.

Табл.5

Порівняння станової структури населення міст Наддніпрянщини та Правобережжя за переписом 1897 р.¹

Стан	Реґіон	Правобережжя	Наддніпрянина	Різниця у відсотках	Різниця відносна
Селяни – жителі міст		24,21%	31,63%	–7,42%	0,77
Дворяни та чиновники		7,20%	6,05%	+1,15%	1,19
Інші (міські) стани		68,59%	62,31%	+6,28%	1,10

Примітка:

1 – Складено на основі табл.1–3.

Табл.6

Порівняння станової структури населення міст Наддніпрянщини та Півдня імперії за переписом 1897 р.

Стан	Реґіон	Південь	Наддніпрянина	Різниця у відсотках	Різниця відносна
Селяни – жителі міст		4,98%	31,63%	–1,01%	0,82
Дворяни та чиновники		68,02%	6,05%	+5,74%	1,09
Інші (міські) стани		27%	62,31%	–4,63%	0,85

Табл.7

**Порівняння станово-соціальної структури міст
Наддніпрянщини, Півдня й Катеринославщини за переписом 1897 р.¹**

Стан \ Регіон	Наддніп- рянщина	Південь	Катерино- славщина	Катеринославщина щодо Наддніпрянщини		Катеринославщина щодо Півдня ²	
				у %	відносно 1	у %	відносно 1
Селяни – жителі міст	31,63%	27,00%	40,88%	+9,25%	1,29	+9,25%	1,51
Дворяни та чиновники	6,05%	4,98%	5,57%	-0,48%	0,92	+0,59%	1,12
Інші (міські) стани	62,31%	68,02%	53,54%	-8,77%	0,86	-14,48%	0,79

Примітки:

1 – Складено на основі табл.1–3.

2 – За 1 прийнято показники Півдня імперії.

Табл.8

**Порівняння станової структури населення міст
Наддніпрянщини та Лівобережжя за переписом 1897 р.¹**

Стан \ Регіон	Наддніп- рянщина	Лівобережжя	Південь	Лівобережжя щодо Наддніпрянщини ²		Лівобережжя щодо Півдня ³	
				у %	відносно 1	у %	відносно 1
Селяни – жителі міст	31,63%	46,35%	27,00%	+14,72%	1,47	+19,65%	1,72
Дворяни та чиновники	6,05%	6,25%	4,98%	+0,20%	1,03	+1,27%	1,25
Інші (міські) стани	62,31%	47,40%	68,02%	-14,91%	0,76	-20,62%	0,70

Примітки:

1 – У відсотках до всіх містян, на основі табл.2–3.

2 – За 1 прийнято показники Наддніпрянщини.

3 – За 1 прийнято показники Півдня імперії.

The article highlights specific features of social stratification of cities in Ukraine according to the 1897 census. Pointed out regional characteristics of social structure and results of modernization processes.

Keywords: modernization, migrations, urbanization, social mobility, 1897 census.

